

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ Σ' ΕΝΑΝ ΦΙΛΟ

Στην Εκκλησία; Ποιος νά' ναι ο κίνδυνος;

T.S. Eliot: Το φονικό στην εκκλησιά

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟΥΛΑΧΙΣΤΟΝ ΣΤΑΘΗΚΕΣ ΤΥΧΕΡΟΣ ΒΑΣΙΛΗ. Είχες φύγει πια όταν έγινε το κακό. Δεν πρόλαβες καν να απορηήσεις. Δεν είδες την ιερόσυλη πράξη. Τον δάσκαλο νεκρό μπροστά στον πίνακα και το μάθημα μισοτελειωμένο για πάντα.

Απόμεινε σε μας το θλιβερό καθήκον να συνεχίσουμε να είμαστε δάσκαλοι μετά απ' αυτό. Ποιος άλλος, εκτός από σένα, θά 'χει δικαίωμα να μας κατηγορήσει αν αποτύχομε;

Αναζητούμε στηρίγματα στη θύμησή σου. Σ' ό,τι αντιπροσώπευες ως δάσκαλος και ως άνθρωπος. Και πάνω απ' όλα σ' εκείνη την βαθιά αίσθηση καθήκοντος που δεν σε εγκατέλειπε ακόμα και τις ώρες της πιο μεγάλης δοκιμασίας. Όταν η μικρότητα ή η άγνοια απειλούσε να γκρεμίσει ό,τι με τόσο κόπο και αυταπάρανηση είχε κτιστεί εδώ στην Κρήτη. Μοιάζει σαν από τραγική προαίσθηση το ότι σου άρεσε να επαναλαμβάνεις συχνά τη φράση ενός κοινού μας φίλου: «Καμιά καλή πράξη δεν μένει ατιμώρητη σ' αυτή τη χώρα». Κι όμως δεν υπήρχε ίχνος αποθάρρυνσης ή πικρίας στη φωνή σου. Μόνο η ήρεμη — σχεδόν χαρούμενη — απαντοχή του ανθρώπου που έχει κάνει προ πολλού τις επιλογές του. Αν πρόκειται πράγματι για επιλογές κι όχι

για κείνη την βαθύτερη εσωτερική συγκρότηση που παράγει στάσεις ζωής ανθεκτικές στα γυρίσματα των καιρών και των ανθρώπων.

Είχες, ακόμα, εκείνο το σπάνιο χάρισμα της απλότητας στη συμπεριφορά και στον τρόπο σκέψης. Δεν εκφραζόσουν ποτέ με αφηρημένες γενικότητες. Σου άρεσε να επινοείς απλά παραδείγματα για να περιγράψεις μια ιδέα που άλλοι θα χρειάζονταν περίπλοκους θεωρητικούς συλλογισμούς για να την κάνουν... ακατανόητη. Τα μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα — οι μεγάλοι «-ισμοί» — της εποχής μας δεν σε συγκίνησαν ποτέ. Ούτε τα ασπίαστηκες ούτε τα αρνήθηκες. Απλώς τα προσπέρασες. Γι' αυτό και η σκέψη σου είχε μια φυσική πρωτοτυπία. Και μια εξίσου φυσική — σχεδόν έμφυτη — ανεξιγνωμία. Σαν να ήξερες ανέκαθεν αυτό που μερικοί από μας τόσο πολύ δυσκολευτήκαμε να μάθουμε. Ότι στα κοινωνικά και ανθρώπινα ζητήματα η πιθανότητα να έχει κανείς μονομερώς δίκιο είναι πολύ-πολύ μικρή. Το περισπούδαστο ύφος, η τήρηση των αποστάσεων και άλλες τόσο γνωστές συμπεριφορές ήταν σε σένα εντελώς άγνωστες. Από τον ακαδημαϊκό τίτλο και το αξίωμα που κατείχες — ήσουν τακτικός καθηγητής και πρόεδρος Τμήματος ήδη από τα τριανταπέντε σου χρόνια — κράτησες για τον εαυτό σου μόνο το υψηλό μερίδιο ευθύνης που τους αναλογεί. Και κανένα από τα προνόμια. Δίδασκες πάντα ένα από τα πιο «βαριά» μαθήματα του προγράμματος, ενώ δεν διανοήθηκες ποτέ ότι θα μπορούσες να χαλαρώσεις την ερευνητική σου προσπάθεια και να μην ανταποκριθείς πλήρως στις υψηλές προσδοκίες που είχαν από σένα οι συνάδελφοί σου της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας. Διότι σ' αυτό δεν είχες αυταπάτες. Ήξερες ότι μια επιστήμη χωρίς διεθνή μέτρα και σταθμά θα είναι «εκ κατασκευής» μια θνησιγενής επιχείρηση.

Όπως κάθε πραγματικός δημιουργός, δεν είχες ανάγκη από ψευδαισθήσεις παντογνωσίας. Με αφοπλιστική ευθύτητα δήλωνες άγνοια ακόμα και σε θέματα που γνώριζες καλύτερα από πολλούς. Έδινες έτσι στους φοιτητές σου, και σ' όλους εμάς, ένα σπάνιο μέτρο αυτογνωσίας και επιστημονικής εντιμότητας. Θυμάμαι την τελευταία μας συνάντηση δυο μέρες πριν το φονικό. Μου είχες δώσει να κοιτάξω το άρθρο περί γαλαξιών που ετοιμάζες για τη νέα έκδοση της *Φυσικής Σήμερα*. Όπως όλα τα γραφτά σου αυτού του είδους, είχε την

ανεπιτήδευτη ζωντάνια του προφορικού σου λόγου και, βέβαια, ήταν διάσπαρτο από τις θαυμάσιες εκείνες εκτιμήσεις τάξεως μεγέθους που αγαπούσαμε και οι δυο. Απογοητεύθηκα όμως κάπως – και στο είπα – από την τελευταία παράγραφο για τον σχηματισμό των γαλαξιών. Γέλασες – μ' εκείνο το πλατύ εγκάρδιο γέλιο σου – και μου απάντησες. «Μα Στέφανε, πώς μπορείς να γράψεις κάτι καλύτερα απ' ό,τι το καταλαβαίνεις; Αφού ξέρεις ότι δεν καταλαβαίνω πολλά πράγματα γι' αυτό το θέμα». Τα πανεπιστημιακά μας βιβλία θα ήταν, σίγουρα, καλύτερα αν διαθέταμε έστω κι ένα μικρό κλάσμα αυτής της αυτογνωσίας. Ή, τουλάχιστον, θα ήταν πολύ λιγότερα.

Η πίστη σου στις εξισώσεις της γενικής σχετικότητας είχε μια βαθιά αισθητική βάση: «Είναι όμορφες, γι' αυτό πρέπει να είναι αληθινές» είχαν πει άλλοι. Και συμπλήρωνες εσύ: «Είναι όμορφες, γι' αυτό πρέπει να λύνονται». Και σ' αυτήν την, μεταφυσική σχεδόν, πίστη στήριζες την «παράλογη» αισιοδοξία σου ότι ένα σύστημα μερικών δεκάδων μη γραμμικών διαφορικών εξισώσεων – από τέτοια γιγάντια συστήματα ξεκινούσες συνήθως – είναι δυνατόν να λυθεί. Κι όμως τα έλυνες. «Πόσες εξισώσεις έχουν μείνει σήμερα Βασίλη;», σε ρωτούσα ύστερα από μερικές εβδομάδες. «Κολλήσαμε στις δεκαπέντε», μου είχες πει την τελευταία φορά. «Κάτι δεν πάει καλά στη διαδικασία απαλοιφής. Ποτέ δεν ξέρεις ποια είναι η κατάλληλη σειρά». Μια φευγαλέα σκιά αποθάρρυνσης στο βλέμμα σου, και μετά: «Κι όμως πρέπει να υπάρχει μια έξυπνη κίνηση κι αυτή τη φορά. Αυτές οι εξισώσεις έχουν βγει από τα χέρια του Θεού. Πρέπει να λύνονται».

Όταν έμενες με μία μόνο εξίσωση ερχόσουν από το γραφείο μου. Συνήθως την είχες λύσει μόνος σου, αλλά ήθελες να την δούμε και μαζί. Εγώ ήμουν ο ειδικός της... μιας εξίσωσης! «Έχω μια εξίσωση για σένα», μου έλεγες. «Αν δεν μπορώ να τη λύσω εγώ, δεν θα μπορέι κανείς» σου απαντούσα και ξεσπάγαμε σε γέλια. Η σοβαροφάνεια δεν ήταν το είδος της συμπεριφοράς που ενθάρρυνε η παρουσία σου.

Στα τελευταία καθίσματα του μεγάλου αμφιθεάτρου της Φυσικομαθηματικής Σχολής – αυτού που μια τραγική μοίρα θα θελήσει αργότερα να ονομασθεί «Αμφιθέατρο Βασίλη Ξανθόπουλου» – παρακολουθώ τη διάλεξή σου στη σειρά «Σύγχρονα θέματα Φυσικής» που

είχαμε σχεδιάσει ειδικά για πρωτοετείς φοιτητές. Τίτλος της διάλεξης: «Η ζωή και ο θάνατος των αστεριών». Ένα χαρούμενο νεανικό πρόσωπο, με απλό καθημερινό ντύσιμο, μπαίνει στην αίθουσα και με γρήγορες απλωτές κινήσεις αρχίζει να σβήνει τον πίνακα. Η κουβέντα στο ακροατήριο συνεχίζεται. Περιμένουν ακόμη την είσοδο του κυρίου καθηγητού! Ξαφνιάζονται όταν γυρίζεις προς το μέρος τους και αρχίζουν να μιλάς. Μ' έναν απλό και απροσποίητο τρόπο, χωρίς τη συνηθισμένη τελετουργία μιας «βαθυστόχαστης» εισαγωγής. Το ξάφνιασμα στο ακροατήριο συνεχίζεται. Δεν διανοείσαι να απαιτήσεις προσοχή. Απλώς συνεχίζεις. Εκεί, μπροστά στα μάτια τους, οι νέοι φυσικοί «βλέπουν» τα άστρα να γεννιούνται, να ζουν και να πεθαίνουν υπακούοντας στους ίδιους απλούς φυσικούς νόμους που κυβερνούν και τη δική μας γήινη ύπαρξη. Κι όταν διαισθάνεσαι ότι δυσπιστούν, ένας γρήγορος υπολογισμός τάξης μεγέθους – μια νέα εμπειρία από μόνη της – αναλαμβάνει να κλείσει το κενό.

Φτάνεις στο θέμα των νεκρών άστρων και στο όριο Chandrasekhar, την σημαντικότερη θεωρητική πρόβλεψη στην ιστορία της αστροφυσικής. Περιμένω να πεις κάτι για την προσωπική σου σχέση με τον μεγάλο δάσκαλο. Τον Subramanyan Chandrasekhar. Δεν αναφέρεις ούτε λέξη. Κι ας ήσουν ο πιο αγαπημένος μαθητής του κι ο κυριότερος συνεργάτης του τα τελευταία χρόνια. Κι ας μας χώριζαν μόλις μερικές εβδομάδες από το επόμενο ταξίδι του στην Κρήτη (ένα από τα πολλά) κι από το προηγούμενο δικό σου στο Σικάγο για την ολοκλήρωση μιας από τις κοινές σας εργασίες στη Γενική Θεωρία της Σχετικότητας. Δεν αναφέρεις τίποτα ούτε σε τούτο το βιβλίο, που μένει έτσι και ως διαρκές δείγμα μιας απαράμιλλης σεμνότητας.

Σε ακούω να μιλάς και αναλογίζομαι ποιο μπορεί να είναι το «μυστικό χάρισμα» ενός αληθινού δασκάλου. Ίσως μονάχα τούτο: Η πραγματική επιθυμία για επικοινωνία. Η διάθεση να μοιραστείς με τους μαθητές σου την χαρά μιας αυθεντικής επιστημονικής εμπειρίας.

Η διάλεξη θα τελειώσει ύστερα από τρεις ώρες κι αρκετοί από τους φοιτητές θα παραμείνουν συζητώντας μαζί σου μέχρι αργά τη νύχτα. Αργότερα στη ζωή τους θα θυμούνται εκείνη τη μέρα. Είχαν δει έναν ΔΑΣΚΑΛΟ.

Διδακτικό και ερευνητικό ταλέντο είναι ιδιότητες που δεν συνυπάρχουν πολύ συχνά στο ίδιο άτομο. Αν προστεθεί σ' αυτές και η

υψηλή οργανωτική ικανότητα, τότε ζητάει κανείς το αδύνατο. Κι όμως, αυτός ο σπάνιος συνδυασμός αποδείχθηκε επαρκής στο πρόσωπό σου. Κατά γενική απαίτηση των συναδέλφων σου ανέλαβες δύο συνεχείς φορές την προεδρία του Φυσικού Τμήματος· και η ελπίδα σου να απαλλαγείς γρήγορα απ' αυτήν δεν φαινόταν πια ρεαλιστική.

Σ' ένα γενικότερο κοινωνικό κλίμα όπου το τέλμα είχε φτάσει να θεωρείται ως η φυσική κατάσταση των πραγμάτων, το Φυσικό Τμήμα κινούνταν με υψηλή ταχύτητα. Σε στενή συνεργασία με το Ερευνητικό Κέντρο Κρήτης οργάνωνε και καθιέρωνε συστηματικές μεταπτυχιακές σπουδές, με διεθνή πρότυπα και διάσταση, το πρώτο πανελλήνιο θερινό σχολείο Φυσικής σε πανεπιστημιακό ίδρυμα και σύντομα θα εγκαινίαζε — στα πλαίσια των Ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προγραμμάτων — έναν διεθνή κύκλο προχωρημένων μεταπτυχιακών μαθημάτων, με συμμετοχή κάποιων από τους καλύτερους φυσικούς της Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης. Το όνειρο να γίνει το Ηράκλειο ένα διεθνές κέντρο έρευνας και μάθησης δεν απείχε πια πολύ από το να είναι μια απτή πραγματικότητα. Και ήσουν ένας από τους πρωτεργάτες του.

Στους μεγάλους πολιτισμούς και στις θρησκείες τους, η σχέση ΜΑΘΗΤΗ-ΔΑΣΚΑΛΟΥ είχε μια υπερβατική ιερότητα. Στις υψηλότερες μορφές της, εμπεριείχε τον βαθύ αμοιβαίο σεβασμό, την αγάπη, την φιλία και την υπέρβαση του θανάτου μέσω της κοινής αφιέρωσης σ' έναν ανώτερο σκοπό. Η σχέση του με τον Chandra — αυτό το χαϊδευτικό χρησιμοποιούσες για τον μεγάλο Ινδό δάσκαλο — είχε κάτι από την ιερότητα του αρχαίου προτύπου. Βλέπω την στοχαστική έκφραση στα πρόσωπα, σ' εκείνη την εξαιρετική φωτογραφία σας μπροστά στον πίνακα, και δεν μπορώ να αποφύγω τη σκέψη ότι δύο πολιτισμοί, που πρόσφεραν στην ανθρωπότητα τους ωραιότερους κοσμογονικούς μύθους, σμίγουν ξανά μέσ' από σας για να συνεχίσουν την παλιά προσπάθεια. Χωρίς αμφιβολία, την υψηλότερη και ευγενέστερη που ανέλαβε ποτέ το ανθρώπινο μυαλό. Την προσπάθεια για την κατανόηση του σύμπαντος.

Μέσα σε τούτο το φθινόπωρο ο Δάσκαλος θα γιόρταζε τα ογδόντα του χρόνια. Για να αποφύγει τελετές που δεν του άρεσαν ποτέ, σχεδίαζε ένα ταξίδι «φυγής» στην Ευρώπη και σου ζήτησε να του κάνεις παρέα. Θά 'ταν η πρώτη σας συνάντηση χωρίς το εξοντωτικό

πρόγραμμα εργασίας που συνήθιζε ο ακατάβλητος γέροντας. Πλησίαζε ίσως η ώρα για περισυλλογή και ανακεφαλαίωση. Διαισθανόμενος μιά βαθύτερη επιθυμία του, του ετοίμαζες μια «έκπληξη». Τηλεφώνησες στον Penrose — μιά άλλη μεγάλη μορφή της σχετικότητας και αγαπητό του φίλο — για να την σχεδιάσετε μαζί. Ένα απρόοπτο γεγονός ματαίωσε το ταξίδι και η έκπληξη — που δεν έμαθα ποτέ ποια ήταν — αναβλήθηκε για μια άλλη ευκαιρία. Ίσως στο επόμενο ταξίδι του στην Κρήτη...

Μετά ήρθαν οι πυροβολισμοί και ο θάνατος. Ο δικός σου και του Στέφανου. Οι πιο παράλογοι και άδικοι θάνατοι ίσως από τότε που υπάρχουν δάσκαλοι. Κι ο φίλος σου ο Σωτήρης — που σε μια σπάνια πράξη αυτοθυσίας προσπάθησε να εμποδίσει το κακό — να παλεύει ακόμη για τη ζωή του.

Μερικές ώρες πριν το φονικό, ήλθε να σ' επισκεφθεί ο Πετροδασκαλάκης. Να συζητήσει μαζί σου για τη συνέχιση των μεταπτυχιακών του σπουδών που διέκοψε για να καταταγεί στο στρατό. Τον υποδέχτηκες με τη συνηθισμένη σου εγκαρδιότητα. Του μίλησες για τη σειρά των διαλέξεων, που μόλις είχε αρχίσει, με θέμα την χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών σε ερευνητικά προβλήματα Φυσικής. Δεν υπήρχε χώρος για υποψία στο μυαλό σου. Οι μεταπτυχιακοί μας φοιτητές μπορούσαν να τρέφουν — και έτρεφαν — μόνο αισθήματα εκτίμησης και αγάπης απέναντί σου. Κι όχι μόνο γιατί έτσι αισθάνονταν όλοι. Αλλά και γιατί είχαν στο πρόσωπό σου έναν σύμβουλο και φίλο σε διαρκή διαθεσιμότητα. Έναν άνθρωπο που ήξερε όχι μόνο να ακούει τα προβλήματα αλλά και να τα λύνει. Έτσι πορεύτηκες προς το θάνατό σου με την αμεριμνησία της απόλυτης αθωότητας. Του έδωσες το πρόγραμμα των διαλέξεων και τον ενθάρρυνες να τις παρακολουθήσει. Εσύ θα μιλούσες για μια καινούργια «τέχνη» που ήξερες όσο λίγοι: την χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών για την εκτέλεση πολύπλοκων αλγεβρικών υπολογισμών, όπως αυτοί που χρειαζόσουν στα προβλήματα της γενικής σχετικότητας.

Κι ο Πετροδασκαλάκης πράγματι ήλθε. Όχι όμως για να πει νερό από την πηγή αλλά να την στερέψει για πάντα.

Ο Βασίλης Ξανθόπουλος, αγαπητοί αναγνώστες του βιβλίου του, ανήκε σ' ένα σπάνιο είδος ανθρώπου, ερευνητή και δασκάλου. Σ'

εκείνο το είδος που καμιά κοινωνία και κανένα εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί να «παράγει» κατά βούληση. Γιατί η «σφραγίδα της δωρεάς» δεν είναι έργο των ανθρώπων. Είναι χάρισμα της φύσης. Κι όταν ένας άνθρωπος με αυτό το χάρισμα πεθαίνει με τον τρόπο που πέθανε ο Βασίλης Ξανθόπουλος, κι αυτό συμβαίνει όχι αλλού, αλλά στη χώρα μας, κι ίσως για πρώτη φορά στον κόσμο, τότε ένα βαθύτερο στρώμα της συνείδησής μας θα πρέπει να ταραχτεί. Ας αφουγκραστούμε τον ήχο της καμπάνας. Το μήνυμα μοιάζει να έρχεται από πολύ μακριά. Ίσως από την εποχή που το Έθνος στήριζε στον δάσκαλο τις ελπίδες για την επιβίωσή του. Πού θα εναποθέσουμε τις δικές μας; Κι είναι μήπως οι σημερινοί καιροί πιο εύκολοι;

*Στέφανος Τραχανάς
Ηράκλειο 12 Δεκεμβρίου 1990*